

ПРОЯВИ НА ЕЗИКОВА ИГРА В ТВОРБИ НА НЕОФИТ БОЗВЕЛИ

Ния Радева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

INDICATORS OF LANGUAGE GAME IN THE WORKS OF NEOFIT BOZVELI

Niya Radeva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The language game which is widely used in modern Bulgarian speech practice, in fiction and media texts, and in advertisements has its beginning in the period of Renaissance. The potential for using the language game develops together with the maturing of modern personality and with the expansion of his/her knowledge in the sphere of culture, history and science. In the literary heritage of N. Bozveli, from the forties of XIX century, are present almost all the indicators of language game, stated in science. The subject of the study is gaining experience, connected to paremias and phraseological expressions, as well as with precedent texts in two editions of Bozveli's works.

Key words: Neofit Bozveli, language game, Bulgarian language

За езикова игра се говори, когато нормите се нарушават съзнателно, целенасочено и сполучливо с цел да се въздейства на някого. Отправлящият информацията разчита да въвлече събеседника в процеса на нейното представяне и оформяне, да му отправи предизвикателство при декодирането ѝ. Често обиграването залага и на изненадата, като извиква неочаквана асоциация, разчупва рамките на традиционното. В много от случаите езиковата игра създава добро настроение, стреми се на събеседниците да им е забавно (Гридина 2008: 3 – 12).

Проявите и механизмите на езиковата игра се развиват и оформят постепенно в Новото време, в периода на създаващите се и укрепващи съвременни книжовни езици. Обиграванията отразяват особености на мисловния процес и емоционалността на хората на определено място в

определено време. Възможностите за използване на езиковата игра нарастват с израстването на модерната личност, с увеличаване на нейните познания в сферата на науката, културата, историята. Лесният достъп до много и разнообразна информация стимулира процеса. Постепенно езиковата игра става неизменна част от начина на мислене на съвременния човек. Така езиковата игра е характерна особеност на цялата ни речева практика днес. Дори този, който не участва пряко в „създаването“ ѝ, в нова комуникативна ситуация обиграва вече познатите сполучливи нейни прояви. Благодатно поле се оказват текстове, свързани с повечето функционални сфери – разговорната, художествената, медийната. Днешната реклама рядко минава без езикова игра. Разширяването на употребата и значението на лексемите и устойчивите съчетания в търсене на различни асоциации с цел въздействие не остава подминато от специалистите у нас. Макар и невинаги от позицията на езиковата игра, то е изследвано – в художествени текстове (Денчева 2017: 84 – 184, Денчева 2023), в медийни текстове (Цонева 2002, Гецов 2000), в рекламни текстове (Бонджолова 2015).

Проявите на ЕИ в образци на най-новата ни проза са много разнообразни, преплитат се и се комбинират. (Честото прибягване до езикова игра в устните и писмените текстове вероятно засилва интерференцията между стиловете, предполага възникване на нови комбинирани или хибридни жанрови форми в художествената литература, например сборника „Уж“ на Д. Воденичаров – Воденичаров 2020).

Началото на езиковата игра у нас следва да се търси през Възраждането, когато започва да се оформя книжовният език от нов тип, има светско образование, периодичен печат, преводна съвременна литература и оригинални авторски художествени произведения. Спецификата на нашето Възраждане се отразява и на формирането на книжовния ни език тогава (Вълчев 2009: 98 – 136). Като последица от нея в ранната ни нова литература не са характерни езикови обигравания, чрез които се търси и създава забавна атмосфера. А липсата на кодифицирана книжовна норма сама по себе си не предполага игрово пренебрегване на правилата, защото такива на практика няма.

За отделни прояви на езикова игра (ЕИ) може да се говори в творчеството на Неофит Бозвели (40-те години на XIX век). Той има съзнанието и самочувствието на писател, създава творбите си в задочен диалог с читателя, диалог, единствено възможен в условията на принудителната изолация на автора. Цели въздействие и спечелване за каузата – българска църква без диктата и тормоза на гръцките фанариоти. Освен това в езиково отношение текстовете на Неофит Бозвели представят максимал-

но широк диапазон – от архаичните синтетични черти до аналитичните особености на говоримия език тогава. Наред със старобългарската и черковнославянската лексика той употребява общоразговорна, диалектна, понякога и такава, която днес бихме определили като просторечна.

Езикът на Неофит Бозвели е интересен не само като илюстрация на историческия процес по оформянето на книжовния ни език през XIX в., при което авторитетната писмена традиция се среща с демократичния език на основата на речевата практика и трябва да си премежат силите. В книжовното наследство на Бозвели има отпратки към прецедентни текстове (наричани още прототекстове), позоваване на паремии, широко използване на фразеологизми. Чести са сравненията със статут на устойчиви съчетания. Не са редки и примерите за автоцитиране. В прозата на места се римува, тя някъде се ритмизира чрез повторения, синтактичен паралелизъм и др. Изобилстват метафорите. Стилистичен ефект се търси и на словообразователно равнище. Особено характерни за лексиката в текстовете на Бозвели са сложните думи. Върху тези особености у възрожденския автор изследователите са обърнали внимание (Балтова 1970: 579 – 587, Димчева 1972: 75 – 156, Таринска 1993: 50 – 61).

Разбира се, невинаги споменатите особености реализират обигравания. Примерите, които могат да се определят като прояви на ЕИ, са малък процент от намерилите място в текстовете. И това е логично, защото говорим за ранно за България Ново време, когато книжовният език се формира.

В творбите на Бозвели по-често на игрова трансформация се подлагат по-големи структури, например паремии и фразеологизми. На второ място може да се посочат някои позовавания на библейски текстове и на Паисиевата творба, където Библията и „История славянобългарска“ се явяват своеобразни прецедентни текстове. Интересно „поле“ за ЕИ у Бозвели са и много сложни думи, чиято морфемика е необичайна и словообразователните модели са непродуктивни. Случаите на обигравания с метафори са единични, а каламбури не открих.

Тук предмет на анализ са примерите, засягащи паремии и фразеологизми, защото при тях със сигурност можем да говорим за стремение у автора да използва креативно езика, като създава асоциация с цел да въздейства на читателя, да го убеди в каузата си и да го накара да я съпреживее. Езиковият материал в разработката е ексцерпиран от

изданията *Неофит Бозвели. Съчинения* (1968 г.) и *Неофит Бозвели. Мати Болгария и други съчинения* (1939 г.)¹.

Понякога чрез алюзията Бозвели насочва към съпоставка между две реалии, подчертавайки и приликата, и разликата между тях. Друг път прави неочаквана асоциация, като сближава и сблъсква високия и niskия стил. А често внушава представа за едно и също, напластявайки близки по значение паремии или фразеологизми.

Натрупването на две и повече паремии последователно или почти последователно в рамките на едно изречение е обичайно за Бозвели. Същото се наблюдава и при фразеологизми. Постига се наслаждане на асоциации, уплътняване на смисъла и засилване на въздействието и на полемичното звучене на текста. Например:

Търколила се тенджерата и си нашла похлупката. На такива глави – такива бръсници. На умните мало стига. ЛПР 80 (1)

То е известно, чи всякий от главата си тегли. Ум царува, ум робува, ум говеда пасе! – говори простата пословица. (2)

Всеки от умът си тегли и според главата бръсничът и шапката му биват. МБ 134 (3)

Че смеят ли агнета между гладни волци някогаж да поблеят или петли между лисици някак да попеят? МБ 137 (4)

И си ходете по волята, където щете РББ 187 (5)

Сос коля да ги носиш, за месец не можеш ги изне. РББ 190 (6)

(...) благослучайното не чака, но заминува и си отхожда. Ми, докад се наканим, мислим, че после не щеме да найдеме за что да се хванеме – освен щеме да начнем да се почесваме. ПЕВ 241 (7)

В примерите 1 – 5 при натрупването се получава концентриране на синоними, докато в пример 7 и донякъде в 6 чрез последователната употреба на фразеологизмите текстът продължава, добавя се нова информация. Това води до осъществяването на по-особена връзка между двойките фразеологизми: от една страна, запазват значението си като лексикална единица, а от друга, насочват към значението на лексемите, които участват в състава ѝ.

Като проява на ЕИ може да се определи и допълването на паремии и фразеологизми. Така Бозвели разчита на асоциация с устойчиви

¹ Посочват се произведението (вж. съкращенията) и страницата. Някои групи примери са номерирани в кръгли скоби за удобство при коментираването.

съчетания, познати на читателите, и в същото време ги актуализира, пригаждайки ги към своя аргумент или пример, впряга ги в своята теза.

Бог позабавя, но никогаж нищо не забравя. ПНЧ 234 (1)

От твоите матерни уста в божиие уши! МБ 160 (2)

(...) ви трови, умрещвява и живи в трап погибели невежества заравя. МБ 184 (3)

Всякое древо по плода и всякий плод по вкуса се познава. МБ 114 (4)

Че прилича ли някогаж да биде овче стадо без овчари и пцета, лозя без пьдар и правителство без судя? МБ 137 (5)

Во овчи кожи облечени ненаситни волци и лисици и върли люти съсипници. МБ 94 (6)

(...) Болгария, че ти се чини кой знае каква ли да е? Ако да ищеш да я познаеш, запали я, остави я, че бягай – не ти трябва. ЛПР 43 (7)

Полагаюци и правлението в сумнение. Мислим, че и то не спи, но с колата заеци лови. ПАР 249 (8)

Добре казват бабичките: Всякиго да пази бог от сиромах, кога се обогати, и от влаха потурчен и от болгарена погречен, а най-вече кючек овладичен. ЛПР 60 (9)

Всякой знае, че добрият ден от сутринта се познава и от другочните ни рукописани повести и летописи се проумява. МБ 97 (10)

Никой народ (...) не е изпаднал, сос неговите камение да му трошат главата, а той още да подава да убиват единородните му горки братя и да бият по главата, която ги е родила и ражда, хранила и храни (...) (майката). МБ 154 (11)

На едно тяло по едни уста биват – и една или чума, или холера е доволна за общенародна поразя. МБ 123 (12)

Кой ти издълба толико дълбоко очите? Брат ми! Познато е: по-добре на такового брата брадвата главата да присече (...). И кой ли сече и съсипва гората? Топоришката! МБ 90 (13)

В случаите 1 – 3 добавеното е минимално и просто обвързва устойчивото съчетание с контекста. В следващите, 4 – 7, устойчивото съчетание се допълва, като се използва същата синтактична конструкция и се запазва значението. Приличат на примерите с натрупване на устойчиви съчетания. Случаите 8 – 13 са по-особени. При част от тях (8 – 10) устойчивото съчетание получава странна на пръв поглед добавка, причинно-следствената връзка е по-опосредствана. Това прави включването му в контекста неочаквано, изненадващо. В пос-

ледните три случая (11 – 13) се наблюдава видоизменение на значението на устойчивото съчетание в текста на Бозвели. В 12 и 13 има струпване на две устойчиви съчетания, чиито значения нямат пряка връзка. Такава е внушена от автора чрез обиграването им.

ЕИ, постигната чрез съкращаването на паремии и фразеологизми, съм намерила само в един пример: *До нине за любородното единоплеменно общество тернях, но преля се вече.* ПЙС 233

Неофит Бозвели прибъгва и до обигравания, перифразирайки паремии и фразеологизми. Понякога промяната е по-голяма и се получава по-скоро намек за съответните устойчиви съчетания. Чрез перифразите те получават ново звучене, актуализират нов момент от значението си, стават част от контекста на конкретната творба, обвързват се с авторската идея и кауза. Такива са:

Они, горките, уста имат – език нямат, очи имат, но не виждат, уши, но не слияат. МБ 91

Свой своего не храни, но тяжко кой си го няма. ЛПР 62

Каковто е коренът, таков е на овошката плодът и семјато. МБ 161

Но ров изрий, впадет в яму юже изкопа. МБ 94

(...) че когато вие сами не си спомагате, то явно, че и всеблагий бог нито другите народи – кога ви гледат небреживи (...). МБ 166

Не смияляват ли, че лъжките за много време не минуват, и не знаят ли, че сос правдата неправдите се наказват. МБ 124

И само по кюшетата сос лафове само пелафи, мостове и калета на воздух правят. МБ 153

Сос лаф баури пелаф, по воздух мостове и калета мечтателно са правят. РЛ 75

Интересни са последните два примера, които показват нееднократно обръщане към фразеологизма *Строи въздушни кули*. Среца се в две различни творби на Бозвели, като перифразирането му е различно в различните контексти.

Важното място, което заема ЕИ в езика и стилистичното оформяне на Бозвелиевите творби, се доказва и от честото комбиниране на нейни прояви. Среца се например натрупване на паремии и фразеологизми, което е съпътствано и с разширяване на някои от тях. Част от вече посочените могат да се приложат и тук. Ето примери за поразгърнати в езиково отношение.

Всякой сам си знае где го обучаата му стягат и в домът си – где и на кое място какво е и що е положил и има и стои, и всяка майка и чадо се познават, и всякой болестта си и прочие. Знайно е, че сит гладному и здрав болному вяра не хващат и лестию коварства високославни царства стремглаво се пребращат. МБ 96 – 97 (1)

(...) хитроизкусни бояджиш, по-добре да река гъозбаадджиш, очарователни обайници, притворяющи черното в бяло, правдата в кривда, лъжата в истина и стръмното в равно. МБ 88 (2)

(...) смишлявайте памятно, за да не идиме да тражсиме рога и да останеме без уши! И да не вместо си правиме вежди, чи да си извадим и очите! Ние, любезни единородци, ние сми попарвани от врели тикви – трябва да духаме и на мелините им. РЛ 56 (3)

Особен интерес представлява първият пример, където има три паремии в синонимни отношения помежду си и всяка от тях е допълнена от Бозвели. Смишълът се запазва, обединяват се асоциации, засилва се въздействието.

Проявите на ЕИ у Н. Бозвели, както се спомена, са свързани приоритетно с устойчиви съчетания или с откъси от текстове, част от традиционната култура на възрожденската ни интелигенция. Такива са Библията и „История славянобългарска“.

При справка с библейски речник (Никифорова, Златев, ред. 1994) и с Библията (Библия 1995) се вижда, че прецедентните текстове от Свещената книга са от Новия завет. Бозвели се обръща към евангелски текстове и към посланията на св. ап. Павел. Прави впечатление, че авторът не цитира стиховете, те представляват само основа, отправна точка за личните му разсъждения и внушения. Ослабя се по-скоро на символното им значение, разчита на тях като на установени в съзнанието на читателя понятия.

Бозвели интерпретира мотива за светлината и мрака по следния начин: *И когато се светлината сама обърне в мрачива, колко най-вече се потемнява мрачивата?* МБ 90. Написаното кореспондира с Евангелие от Йоан, 3:19, 20:

Осъждането пък е поради това, че светлината дойде на света, но човеците обикнаха повече мрака, нежели светлината, понеже делата им бяха лоши. Защото всякой, който прави зло, мрази светлината и не отива към светлината, за да не бъдат изобличени делата му, понеже са лоши.

Бозвели търси и интересна асоциация със солта, позовавайки се на евангелията на Матей, Марко и на Послание на св. ап. Павел към колосяни. В „Мати България“ четем: *Или, като се осмърди солта, с какво ли щат да се осолят и да не се осмърдят, които ся без сол осмърдяват нещо?* МБ 90. Прецедентните текстове са: Матей 5:13 – *Вие сте солта на земята. Но ако солта изгуби сила, с какво ще се направи солена? Тя вече нищо не струва, освен да се хвърли вън и да се тъпче от човеците;* Марко 9:49, 50 – *Защото всеки огън ще се осоли и всяка жертва със сол ще се осоли. Добро нещо е солта, но ако солта стане безсолна, с какво ще я поправите. Имайте в себе си сол и мир имайте помежду си;* св. ап. Павел 4:6 – *Словото ви да бъде винаги с приятност, със сол подправено, за да знаете как трябва да отговаряте всекиму.*

Подобна проява на ЕИ има и в Бозвелиево писмо до А. Робов: *Гледаме: едни Петрови, други Аполосови, а Христови кои ли са? – Они нека са наковладени, предадени и продадени.* ПАР 251. Прецедентен текст е Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни: 1:12, 13 – *А това казвам, защото един от вас дума: „аз съм Павлов“, друг: „аз съм Аполосов“, трети: „аз съм Кифин“, а друг: „аз пък Христов“.* *Нима Христос се е разделил? Нима Павел биде разпнат за вас? Или в име Павлово се кръстихте?*

И при цитацията както при паремиите и фразеологизмите се наблюдават обигравания, които комбинират прецедентни текстове. Търси се преплитане на асоциации, усложняване и уплътняване на значението и оттам на смисъла на съответната част от текста. Ето пример, където са съчетани светлината/мракът със солта: *Светлостта потемняла, солта се осмердяла! С какво ли да се просветят и посолят, че да се не осмердят новообразованите ми изпаднали рожби.* МБ 159. Тук алюзията е с вече цитираните стихове от евангелията на Матей, Марко и Йоан и със стих от Послание на св. ап. Павел до колосяни, но и със стих от Второто послание на св. ап. Павел до коринтяни 6:14 – *Не се впрягайте заедно с неверните; защото какво общуване има между правда и беззаконие? Какво общо има между светлина и тъмнина?*

По подобен начин присъства в творчеството на Бозвели „История славянобългарска“. Моменти от Паисиевия текст се появяват сред разсъжденията и аргументите на Бозвели. Поставени в услуга на една малко по-друга идея, позоваванията нямат характера на цитати в същинския смисъл на думата. Единият случай е: *И наша България е най-первом от другите славенски родове прияла светое крещение, за ко-*

ето всичте летописи и истории явнейше доказват и вернейше свидетелствуват. ЛПР 46. Той кореспондира с два момента от първия Паисиев предговор, намиращи се в близък контекст (Пеев, ред. 2012: 4).

Предговорът за ползата от историята (Пеев, ред. 2012: 2) е цитиран от Бозвели във втория случай – (...) *и щете да познаете на добрите добрините и на злите злините; сущо и световните премененията и превръщанета, световното непостоянство и на царствата лесното падение*. МБ 178; МБ 180.

В третия случай обаче с най-голямо основание може да се говори за проява на ЕИ. Бозвели се позовава на примери, които се появяват периодично в текста на Паисиевите предговори, като обаче ги продължава и допълва със свои разсъждения. Ето примера – (...) *божието писание, церковни и световни повести и летописи внимателно прочетете и известно разумеете и познайте на кой край сте създадени и на кой изпаднали и от коя ли причина се лутате и омотавате в татаромрачното невежество* (...). МБ 176.

Анализът и коментарите на ексцерпирания материал налагат следните изводи.

Историческият период и условията, в които твори Бозвели, предполагат начални прояви и форми на езикова игра. Четиридесетте години на XIX в. са времето на начално развитие на книжовния ни език от нов тип и на самоосъзнаването на модерната личност, времето на националната кауза. Съдбата принуждава Бозвели да общува със сънародниците си задочно. Той може да разчита на тях главно като на читатели, обръща се към диалогови форми и към диалогично представяне на идеите си. Това води до широко навлизане на живия език в творбите му, от една страна, и от друга, до необходимост от търсене на механизми и средства за въздействие, сред които и езикови обигравания.

Случаите на ЕИ у Бозвели се проявяват по-често при устойчиви съчетания – паремии и фразеологизми, и при използването на прецедентни текстове. И тук, както изобщо в езика на автора, се съвместяват и преплитат високото и ниското, официалното и всекидневното, съжителстват благообразното изразяване, характерно за традиционните средновековни текстове, с разговорното, намерило място в паремииите, в устойчивите сравнения, в лексиката на фолклорни текстове.

Най-много примери за ЕИ, що се отнася до изследваните прояви, има в „Плач бедния Мати Болгарии“. На второ място се нарежда „Любопитнопростий разговор“.

Важно значение има фактът, че обигравания нееднократно се срещат не само в творчеството, но и в кореспонденцията на Бозвели. Това подкрепя твърдението, че ЕИ е част от мисленето на съвременния човек и се проявява в различни по характер и предназначение текстове.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ЛПР – Любопитнопростий разговор
- МБ – Плач бедния Мати Болгарии
- ПАР – писмо до Андрей Робов
- ПЕВ – писмо до Емануил Васкидович
- ПЙС – писмо до Йосиф Соколски
- ПНЧ – писмо до Николай Чушков
- РББ – Разговор с един бесарабски българин
- РЛ – Разговор на любородните

ЛИТЕРАТУРА

- Балтова 1970:** Балтова, Ю. Към въпроса за сложните съществителни в езика на Неофит Бозвели. [Baltova, Yu. Kam vaprosa za slozhnite sashtestvitelni v ezika na Neofit Bozveli.] // *Известия на Института за български език*. София: БАН, 1970. Т. 19, 579 – 587.
- Библия 1995:** Библия. *Сиреч книгите на Свещеното писание на Вехтия и Новия завет*. [Bibliya. Sirech knigite na Sveshtenoto pisanie na Vehtiya i Noviya zavet.] София: Издателство на Светия синод, 1995.
- Бонджолова 2015:** Бонджолова, В. *Особености на рекламния език и стил. Лексикален аспект*. [Bondzholova, V. Osobenosti na reklamniya ezik i stil. Leksikalen aspekt.] Велико Търново: Фабер, 2015.
- Воденичаров 2020:** Воденичаров, Д. *Уж*. [Vodenicharov, D. Uzh.] Благоевград: Бон, 2020.
- Вълчев 2009:** Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. [Valchev, B. Ot istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik kam teoriyata na knizhovnite ezitsi.] София: Оксарт, 2009, 98 – 136.
- Гецов 2000:** Гецов, А. *Езикови манипулации в спортната преса*. [Getsov, A. Ezikovi manipulatsii v sportnata presa.] Велико Търново: Фабер, 2000.

- Гридина 2008:** Гридина, Т. А. *Языковая игра в художественном тексте*. [Gridina, T. A. Yazykovaya igra v hudozhestvennom tekste.] Екатеринбург, 2008.
- Денчева 2017:** Денчева, Д. Фразеологичните иновации като инструмент на поетическото изкуство. [Dencheva, D. Frazeologichnite inovatsii kato instrument na poeticheskoto izkustvo.] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Факултет по славянски филологии. София: УИ „Св. Климент Охридски“. 2017. Т. 102, 83 – 184.
- Денчева 2023:** Денчева, Д. *Фразеологизмите в съвременната българска проза*. [Dencheva, D. Frazeologizmite v savremennata balgarska proza.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2023.
- Димчева 1972:** Димчева, Р. Неофит Бозвели и развитието на видовете в българската възрожденска литература. [Dimcheva, R. Neofit Bozveli i razvitiето na vidovete v balgarskata vazrozhdenska literatura.] // *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Факултет по славянски филологии. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1972. Т. 64, 2, 75 – 156.
- Неофит Бозвели 1939:** Неофит Бозвели. *Мати България и други съчинения*. [Neofit Bozveli. Mati Volgaria i drugi sachineniya.] Ред.: проф. М. Арнаудов. София: Хемус, 1939.
- Неофит Бозвели 1968:** Неофит Бозвели. *Съчинения*. [Neofit Bozveli. Sachineniya.] Ред.: Ст. Таринска. София: Български писател, 1968.
- Никифорова, Златев, ред. 1994:** Никифорова, Л., Златев, К. *Библейски речник*. [Nikiforova, L., Zlatev, K. Bibleyski rechnik.] София: Нов човек, 1994.
- Пеев, ред. 2012:** Пеев, Д., и др. Преподобни Паисий Хилендарски. *История славянобългарска. Факсимилно издание на Зографската чернова от 1762 г.* [Peev, D., i dr. Prepodobni Paisiy Hilendarski. Istoriya slavyanobalgarska. Faksimilno izdanie na Zografskata chernova ot 1762 g.] Славяноболгарска Зографска света обител, Света гора, Атон. София: Демакс АД, 2012. Т. 1.
- Таринска 1993:** Таринска, Ст. Диалозите на Неофит Бозвели. [Tarinska, St. Dialozite na Neofit Bozveli.] Неофит Бозвели и българската литература. София: БАН, 1993, 50 – 61.
- Цонева 2002:** Цонева, Л. *Езиковата игра в съвременната публицистика*. [Tsoneva, L. Ezikovata igra v savremennata publitsistika.] Велико Търново: Фабер, 2002.